

Катерина Нагайко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА КИЇВСЬКА ГРОМАДА: ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР

Kateryna Nahaiko

TARAS SHEVCHENKO AND THE KYIV COMMUNITY: SPATIAL DIMENSION

У статті розглянуто взаємовпливи постаті Т. Г. Шевченка та діяльності Київської Громади – українофільської організації, що мала визначальну роль у становленні та розвитку українського національного життя в Російській імперії з 1850-их рр. до початку XX ст. Окреслено просторові аспекти проблеми. Акцентовано на місцях і практиках формування інтелектуального простору та створенні образу Кобзаря як національного поета. Зосереджено увагу на пошануванні його пам'яті. Зауважено на окремих зібраннях, що відбувалися у Києві, Каневі, Харкові, Полтаві, Севастополі.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Київська Громада, інтелектуальний простір, середовище, вшанування пам'яті, національний рух.

The article examines the mutual influence of the figure of T. G. Shevchenko and the activities of the Kyiv Society – Ukrainophile organization that had a significant impact on the formation and development of Ukrainian national life in the Russian Empire from the 1850s to the beginning of the 20th century. Spatial aspects of the problem are outlined. Emphasis is placed on places and practices of intellectual space formation, creation of Kobzar's image as a national poet. The focus is on honoring his memory. Particular facts of meetings that took place in Kyiv, Kanev, Kharkiv, Poltava, Sevastopol were noted.

Keywords: Taras Shevchenko, Kyiv Community, intellectual space, environment, commemoration, national movement.

Київська Громада – організація, що виникла наприкінці 1850-их рр. в середовищі Київського університету Св. Володимира, була ключовою інтелектуальною силою в період українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Одним із її засновників був відомий історик та громадський діяч В. Б. Антонович (на час створення Громади – студент історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира). Вона мала доволі значну мережу, утворену інтелектуальними осередками, які відігравали важливу роль у формуванні української національної ідеї. До складу Київської Громади входили переважно представники українофільської інтелігенції, обдарована молодь та інтелектуальна еліта, об'єднана ідеями творення українського культурного та наукового простору. Одним із центральних образів, до яких апелювали громадівиці у своїй діяльності, була постать національного поета Т. Г. Шевченка. Важливим напрямком їхньої

просвітницької та культурної роботи були заходи з пошанування пам'яті Кобзаря.

Вивченню взаємовпливів пості Т. Г. Шевченка та діяльності Київської Громади присвячено праці вітчизняних дослідників. Зокрема, Ю. В. Беззуб, І. Б. Гирича, Т. М. Ємець, С. І. Світленка та ін. [4–5; 7; 23–27]. Заходи з пошанування пам'яті Кобзаря київськими громадівицями висвітлено в студіях М. Д. Антоновича, С. Єкельчика, К. М. Нагайко та ін. [1; 6; 12–13; 17].

Головним рушієм процесу творення образу Т. Г. Шевченка як символу українського громадянства, було усвідомлення українофільською інтелігенцією своєї приналежності до єдиної нації. На тлі бездержавного життя народу суспільно-політичні та культурні форми самовияву потребували сенсів, які порушував поет своєю творчістю. Важливим аспектом у розгляді заявленої теми є окреслення місць, пов'язаних з вищезазначеними діями.

Просторовий вимір практик пошанування Т. Г. Шевченка представниками Київської Громади слід розглядати через призму інтелектуальних середовищ, що утворилися внаслідок активної наукової, просвітницької, культурної та політичної діяльності громадівців. До місць, що утворюють контури означеного простору, нами віднесено: приватні помешкання членів Громади, осередки професійної діяльності, наукові та творчі об'єднання тощо.

До елементів, які формують умовний простір «Т. Г. Шевченко – Київська Громада», авторка цієї розвідки зверталася у попередніх публікаціях [16–18]. Зокрема, зауважено, що будучи членом Петербурзької Громади, Т. Г. Шевченко здійснив значний вплив на формування ідеологічної основи Київської Громади [18, с. 15]. Згадано конкретні заходи, що реалізовувалися громадівцями: М. В. Лисенком, І. С. Нечуй-Левицьким, В. Андрієвським, О. В. Барвінським, С. О. Єфремовим, М. С. Грушевським, а також місця відповідних зібрань та окремі осередки пошанування постаті Т. Г. Шевченка [12–18].

Історик І. Б. Гирич, визначаючи місця перебування Кобзаря в Києві, відзначав, що створений «шевченків простір Києва» – це образ поета, «його міф <...>, який асоціюється з різноманітними цікавими постатями, які цей міф творили, які розповсюджували творчість пророка, його думки серед широкого загалу української людності» [5, с. 38].

Вивчення процесу єднання представників Громади довкола постаті Кобзаря, використання ними його образу та творчості як світоглядного орієнтиру для становлення ідеологічних основ власної ідентичності через призму просторового сприйняття, є важливим для комплексного розуміння її діяльності.

Зв'язок Т. Г. Шевченка з Київською Громадою окреслився ще за життя поета. Зокрема, після заслання, у 1859 р., він прибув до Києва, де мав зустріч з її членом, студентом Київського університету Св. Володимира Ф. Вороним, якому дослідники приписують ідею заснування недільних шкіл. Як відомо, завдяки сприянню професора Київського університету П. І. Павлова, попечитель Київського освітнього округу М. І. Пирогов дозволив їх відкриття [22, с. 15]. Важливе місце в навчальному процесі в цих закладах належить виданню «Букварь южнорусский» Т. Г. Шевченка, яке той надіслав для їх потреб. Йдеться про наклад 1000 примірників. Також відомо про його

прохання передати київським недільним школам кошти з продажу п'ятдесяти «Кобзарів». У недільних школах – Новостроєнській (розміщувалася на вул. Жилинській) та Подільській (розташована у Дворянському училищі) працювали студенти Київського університету, зокрема 17 із них були членами Київської Громади. Крім того, такі школи діяли власне в університеті. У 1861 р. було відкрито недільну школу імені Пирогова та щоденну дитячу школу, яку організували студенти цього закладу [18, с. 15]. Отже, саме ці осередки сформували освітній простір, пов'язаний з постаттю Т. Г. Шевченка.

Також просторовий аспект теми доречно представити через інтелектуальний доробок членів Київської Громади, присвячений вивченню постаті Кобзаря та публікуванню його творів упродовж 1861 р. – початку ХХ ст. Зокрема, йдеться про публікації В. Б. Антоновича, В. Л. Беренштама, Ф. К. Вовка, Б. Д. Грінченка, М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, В. М. Доманицького, С. О. Єфремова, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, О. М. Лазаревського, Ф. Г. Лебединцева, Ф. Лободи, В. П. Науменка, П. Л. Тучапського, С. Ф. Русової, О. О. Русова, А. Синявського, Ф. Матушевського та ін. Їхні дослідницькі праці друкувалися у Петербурзі («Основа»), Києві («Киевская Старина», «Україна»), Москві («Украинская жизнь») та інших містах [14]. Відомо, що Громадою в братів Т. Г. Шевченка було викуплено право на видання «Кобзаря». У 1875 р. О. О. Русова відкомандировували до Праги з метою підготовки видання до друку, де воно й побачило світ у 1876 р. [15, с. 130].

Варто також зауважити на значенні окремих складових наукового, суспільно-культурного та творчого простору, створеного зусиллями представників Київської Громади задля популяризації образу поета, його національних ідеалів. Зокрема, це інтелектуальні спільноти: Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів-Київ), Братство Тарасівців (Харків-Київ) та редакція часопису «Київська Старовина», якою готувалися до публікації матеріали, що стосувалися творчості та діяльності Т. Г. Шевченка, а також мемуари та листування сучасників поета [5, с. 39]. Безпосередньо Київською Громадою, як організацією, реалізувалася низка ініціатив, покликаних зберегти пам'ять про Т. Г. Шевченка: здійснювався догляд за могилою, пропагувалося відкриття школи його імені, здійснювався переклад творів, влаштовувалися панахиди, пам'ятні вечори, концерти тощо.

Написанням музики на поезію Кобзаря займався відомий композитор, громадівець М. В. Лисенко. Усе це творило відповідний простір, де постать поета займала центральне місце в процесі національного життя. Громадівець Є. Х. Чикаленко стверджував, що «на всіх цих ювілеях, з'їздах, роковинах організація (Київська Громада – прим. автора) намагалася показати світові, що українська нація живе, а що її тільки придушено» [31, с. 337].

Важливими елементами, що утворюють згаданий умовний простір, яким пов'язано постать Т. Г. Шевченка та Київську Громаду, є локації пошанування його пам'яті. Таким визначальним місцем стала могила поета. Після його смерті основним завданням громадівців було виконати заповіт та повернути його тіло до України. 21 травня 1861 р. Т. Г. Шевченка було перепоховано в Каневі. На думку деяких дослідників, Київська Громада вперше заявила про себе як самостійну організацію саме завдяки цій події [9; 22]. Тоді були виголошені промови київськими громадівцями В. Б. Антоновичем та О. І. Стояновим. Також виступив М. П. Драгоманов (увійшов до Київської Громади з 1863 р. – прим. автора), «сам по собі, а не яко учисник якої-небудь української громади» [8, с. 95]. Відтоді могила Кобзаря стала місцем, яке об'єднало навколо себе тогочасну україноцентричну спільноту. За могилою поета доглядали члени Київської Громади: В. Б. Антонович, В. С. Гнилосиров, В. П. Науменко та ін. Зокрема, протягом 1870–1890-их рр. нею опікувався В. С. Гнилосиров, який працював у Каневі директором повітової школи. На думку історика В. А. Короткого, його спогади стали «літописом сумного минулого Тарасової гори», а він був «першим істориком Шевченкової могили» [11, с. 44]. У 1880-их рр. І. О. Ядловським (упродовж 1883–1933 рр. на прохання В. П. Науменка, він був сторожем і доглядачем могили Шевченка – прим. автора) на кошти Київської Громади було збудовано хату – т. зв. Тарасову світлицю [11, с. 45].

Саме на могилі поета в 1891 р. під впливом старогромадівців В. Б. Антоновича та Г. О. Лазаревського, студенти І. Липа, М. Байздренко, М. Базкевич та В. Боровик проголосили створення Братства Тарасівців, яке «відкрито боронило політичну незалежність України» [6, с. 72].

У 1902 р., зусиллями багатьох представників Громади, вдалося викупити ділянку землі, на якій знаходилася могила Кобзаря у Каневі.

Її власником офіційно став громадівець В. П. Науменко [20, с. 78]. Досліджуючи внесок членів Київської Громади у збереження пам'яті про Т. Г. Шевченка, згаданий вище В. А. Короткий відзначав, що «Шевченковій могилі судилося стати не тільки місцевою святинєю, але й загальнонаціональним символом єднання» [11, с. 43].

Цікавим аспектом розкриття теми може стати створення умовної карти місць зібрань, де відбувалося пошанування Т. Г. Шевченка членами Київської Громади. У цьому контексті зауважимо на окремих заходах – т. зв. «Шевченківських вечорах», що відбувалися у форматі просвітницьких, благодійних концертів та як приватні зібрання. Так, 19 березня 1863 р. у Києві представниками Громади був організований неофіційний концерт, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка; 26 лютого 1864 р. студенти Київського університету Св. Володимира організували виставу-концерт «в пользу недостаточных товарищей» [28, с. 57].

Зважаючи на суспільно-політичну ситуацію, що склалася після Емського указу 1863 р., подібні прояви культурницької діяльності потрапляли в поле зору представників влади. Тому ці зібрання відбувалися таємно. Більшість з них, згідно з джерелами, відбувалися безпосередньо в Києві. Місцями проведення таких заходів стали оселі членів Київської Громади: В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, родини Косачів, Драгоманових та ін.

Д. В. Антонович, син В. Б. Антоновича, у спогадах зауважував, що окремо влаштовували вистави для дітей українських громадівців [1, с. 207]. Л. М. Старицька-Черняхівська, донька М. П. Старицького, також згадувала: «Це було на початку 1881 року. Я була ще в третій класі, але добре пам'ятаю, що в нашій господі у Миколи Віталійовича і батька з'явилась думка справити прилюдну урочисту панахиду по Т. Г. Шевченкові, з афішами, оголошеннями в часописах і т.ін. Панахида мала бути надзвичайно урочистою, в Софіївському соборі, з церковним хором і хором Миколи Віталійовича і солістами, а щоб громадянство в найбільшій кількості могло прибути на неї, призначено було її не на 26. II, що припадало на буденний день, а на 2. III» [29, с. 237].

За спогадами В. О'Коннор-Віленської, у с. Качали (поруч із Києвом) (1880-ті рр. – прим. автора) під керівництвом М. В. Лисенка було влаштовано концерт із нагоди вшанування пам'яті

Т. Г. Шевченка, на який було «взято дозвіл» у поліції: «гарний концерт із деклямацією Кропивницького і Старицького, з виступом Садовського і добрими співами. Але щодо промов – то зась! Не говорили того, що чути було по таємних кутках» [19, с. 51]. Також щороку М. В. Лисенко організовував концерти в оперному театрі Києва: «ці концерти теж були великим «зрухом» в житті українського громадянства, на них збиралася не тільки українська київська публіка, а приїздили люди з провінції» [29, с. 237]. Л. М. Старицька-Черняхівська також згадувала про один із таких заходів «в часи найтяжчого гніту»: «в тій самій залі «Мінеральних вод» (будинок над Дніпром, т.зв. «зала Качали») – на відповідальність дядькову й батькову організували нібито велику співанку. <...> Збирали гроші на хрест на могилі Шевченковій, а за вечерею проголошувались промови, наболілі думки» [29, с. 237].

Д. В. Антонович стверджував, що упродовж 1880-их рр. вечори, присвячені постаті поета, традиційно відбувалося у будинках громадівців Ю. Ю. Цвітківського або Ф. Панченка [1, с. 207]. В. О'Коннор-Віленська згадувала, що ці заходи відбувалося таємно, у помешканні «якогось сміливого патріота», «в дальніх кутках Києва або у якомусь глибокому дворі». Проте цікаво, що подібне зібрання було й у центрі міста, на Фундуклеївській вулиці, вдома в пані О'Коннор [19, с. 51].

О. В. Барвінський, член Української Громади у Львові, перебуваючи в Києві в 1888 р., відвідав зібрання, влаштоване в роковини смерті Т. Г. Шевченка: «Сходини відбувалися в домі одного київського українця (імени його я вже не тямлю) положеного глибоко в загороді, так що треба було іти до сего дому скрізь каменицю поставлену при улиці, а відтак скрізь сад до другої в нім поставленої камениці і тим способом обезпечено сходини перед доглядом поліції. ... Вечерниці відкрив професор В. Антонович промовою, в котрій подав образ роботи і змагань російських українців серед трудних вельми обставин під московською кормигою, а із сеї тихої і глибоко відчутної промови віяла ясна свідомість народна і сильна віра в невмиручість українського народу та наконечну перемогу народної української ідеї» [3, с. 112–113].

Студент Університету Св. Володимира, громадівець П. Л. Тучапський, який входив до українофільського гуртку, що мав політичне,

«драгоманівське» спрямування, у спогадах зауважував про організацію одного з Шевченківських вечорів: «В конце февраля 1890-го года наш кружок задумал устроить так называемые «роковины» (празднование годовщины смерти или рождения) Шевченка с докладом, декламацией стихотворений и пением. <...>. Празднество наше прошло очень хорошо; я прочел реферат о Кирилло-Мефодиевском братстве (первой нелегальной украинской организации – Костомаровым, Кулишем и Шевченко во главе), затем декламировались и пелись нелегальные стихотворения Шевченко и, наконец, все присутствовавшие были угощены незатейливым ужином – и все это, если не ошибаюсь, за 30 к. с каждого». Захід відбувся в одному з київських помешкань. Щодо цього П. Л. Тучапський зазначав: «Я обратился к знакомому домовладельцу, симпатичному человеку, с которым можно было говорить откровенно. Он согласился предоставить нам пустую квартиру во флигеле его дома но с тем, чтобы я на всякий случай заключил с ним письменное условие, что снимаю, мол, квартиру на один вечер для празднования именин» [30, с. 18].

До кінця XIX ст. із середовища Київської Громади виокремилися інші політичні та культурні осередки. Одним із таких було Літературно-артистичне товариство. 9 березня 1897 р. його представники організували в Києві літературно-музичний вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка, у якому взяли участь М. В. Лисенко, М. П. Старицький, Л. П. Косач, М. К. Заньковецька, М. К. Садовський, а також два хори, якими керував М. В. Лисенко. 15 квітня 1901 р. в залі товариства відбувся концерт «хора любителей» також під його керівництвом. У їхньому виконанні прозвучали народні пісні на слова віршів Т. Г. Шевченка [15, с. 155–156].

Окрім Києва, відзначення шевченкових роковин відбувалося по різних містах Російської імперії. Такі заходи організовували переважно учасники українофільських Громад. Наприкінці XIX ст. ці зібрання стали платформою, де збиралися представники як «старих народовців», так і радикалів-«драгоманівців». На них звучали промови, які згодом лягли в основу програм перших українських політичних партій [3, с. 96].

У спогадах харківського громадівця Ю. Ж. Колларда зазначалося, що в березні 1898 р. у Харкові було влаштовано «Шевченківське Свято» «в конспіративній квартирі на Ветеринар-

ній вул., число 14, на другому поверху. Прочитано реферат про творчість і значіння Шевченка для українського відродження. Виступали співці та бандурист студ.-техн. Гнат Хоткевич (Галайда). Співав під моїм диригуванням свій громадський хор до 20 чоловіка» [10, с. 41]. Також він повідомляє про ще одне шевченківське свято, що відбулося в 1900 р., яке «урядила 26 лютого студентська громада, а відбулося воно в конспіративному помешканні у панства Нелідових, близьких знайомих братів Мартосів, за річкою Лопаню проти церкви по дорозі на Іванівку. Не вважаючи на конспіративність зібрання, присутніх було біля 100 чоловіка» [10, с. 74]. Того ж року 19 лютого було організовано такі заходи Полтавською Громадою в Полтаві. Зі спогадів Ю. Ж. Колларда відомо, що «на те свято з Харкова поїхав дехто з наших громадян і Микола Міхновський, який там виголосив першу свою історичну промову на тему «необхідности збройної, революційної боротьби за права українського народу». На цьому зібранні був присутній і представник Київської Громади О. О. Русов [10, с. 74]. У 1902 р. зусиллями київського громадівця Л. М. Мацієвича в будинку Севастопольського міського зібрання було організовано літературно-мистецький вечір із нагоди пошанування пам'яті Т. Г. Шевченка. На той час у Севастополі проживав і представник Київської Громади Б. С. Познанський, який під час заходу «виголосив реферат про Т. Г. Шевченка». Окрім того, заслухали нарис громадівця, історика О. Єфименка про поета, читали вірші Кобзаря, звучала музика М. В. Лисенка [21, с. 11].

Таким чином, розглянувши проблему просторового виміру теми взаємовпливів постаті Т. Г. Шевченка та діяльності Київської Громади, можемо констатувати, що ці процеси значною мірою сприяли утвердженню образу Т. Г. Шевченка як національного символу, поширивши його з-поміж українства у всьому світі. Важливим чинником для розкриття теми є встановлення місць, де відбувалися події, які сприяли збереженню пам'яті про Кобзаря, вибудовували його образ як національного поета та ідеолога українського руху. Її освітній, інтелектуальний, творчий, меморіальний аспекти пов'язуються не лише середовищем, персоналіями, відповідними практиками, а й певними локаціями, що в сукупності створюють загальну просторову модель українського життя другої половини XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Д. Спогади. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х томах*. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 202–209.
2. Антонович М. Д. Шевченко і громади. *Слово і час*. 1992. № 3. С. 35–37.
3. Барвінський О. Спомини з мого життя / упор. А. Шацька. Київ: ВД «Стилос», 2010. Т. 2. Ч. 3–4. 1120 с.
4. Беззуб Ю. Постать Тараса Шевченка в концепції українського національного відродження Бориса Грінченка. *Українознавчий альманах*. Вип. 17. Київ, 2014. С. 273–277.
5. Гирич І. Проблема візуалізації теми «Тарас Шевченко і Київ як місце пам'яті». *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка* (Київ, 4 листоп. 2013 р.). Київ, 2013. С. 37–41.
6. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, 2010. 272 с.
7. Ємець Т. М. Тарас Шевченко як визначальна постать національного відродження. *Українознавчий альманах*. Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2013. Вип. 12. С. 26–30.
8. Житецький І. Київська громада за 60-тих років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125.
9. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: [б. в.], 2003. 179 с.
10. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). Торонто: Срібна сурма, 1972. 223 с.
11. Короткий В. Серед творців культу Шевченка: участь Володимира Антоновича у догляді за могилою Кобзаря. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 46. С. 40–50.
12. Нагайко К. До питання вшанування пам'яті Т. Шевченка Київською Українською Громадою. *Тарасова гора: люди і події*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю прийняття постанови Радою Міністрів Української Держави про взяття під державну опіку могили Тараса Шевченка; (Канів, 4 жовт. 2018 р.) / упор. Л. О. Чорна. Київ: Панмедія, 2020. С. 59–70.
13. Нагайко К. Значення постаті Т. Г. Шевченка у формуванні української національної ідеї у середовищі Київської Громади. *IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького*: тези доповідей (Дніпро, 6 листоп. 2020 р.) / відп. ред. С. І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. С. 109–111.

14. Нагайко К. М. Вивчення впливу постаті Т. Г. Шевченка на формування української національної ідеї як наукова проблема. *Часопис української історії*. 2021. № 44. С. 45–57.

15. Нагайко К. М. Київська Громада в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав, 2020. 249 с.

16. Нагайко К. Тарас Шевченко та Київська Громада: до питання формування української національної ідеї (кінець 1850-их рр. – початок XX ст.). *Тарасова Гора: люди і події: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до 160-річчя повернення Тараса Шевченка в Україну* (Канів, 21 травня 2021р.) / упор.: Л. О. Чорна. Київ: Панмедія, 2021. С. 38–45.

17. Нагайко К. М. «Батько української нації»: Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2016. Вип. 40 (Спецвипуск). С. 130–138.

18. Нагайко К. М. Київська Українська Громада та університет Святого Володимира: фабула національного самовияву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 2 (137). С. 13–20.

19. О'Коннор-Віленська В. Лисенки й Старицькі. Львів, 1936. 82 с.

20. Палієнко М. Г. «Кієвська старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Темпора, 2005. 384 с.

21. Панченко В. Небо Левка Мацієвича: нарис / упор. ілюстр. В. В. Білошапка. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. 52 с.: іл.

22. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга I: Київська громада. Київ: Науковий світ, 2000. 307 с.

23. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка в діяльності Б. Д. Грінченка на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2014. Вип. 12. С. 76–84.

24. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад і гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 51–70.

25. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка у житті та діяльності Є. Х. Чикаленка. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 45–53.

26. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова. *Проблеми політичної історії України*. 2013. Вип. 8. С. 4–14.

27. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова. (Закінчення). *Проблеми політичної історії України*. 2014. Вип. 9. С. 17–26.

28. Скорульська Р. Микола Лисенко. Дні і роки. Київ: Музична Україна, 2015. 744 с.

29. Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М. В. Лисенка. *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2-х т.* / редкол.: А. П. Лашенко (голова) та ін. Київ: Музична Україна, 2003. Т. 1. Київ, 2003. С. 231–245.

30. Тучапский П. Л. Из пережитого (90-е годы). Москва: Государственное издательство Украины, 1923. 71 с.

31. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907). Київ: Темпора, 2003. 416 с.

REFERENCES

1. Antonovych, D. (1997). Spohady [Memoirs]. *Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych: u 3-kh tomakh – Son of Ukraine: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych: in 3 volumes* (Vols. 2), (pp. 202–209). Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].

2. Antonovych, M. D. (1992). Shevchenko i hromady [Shevchenko and communities]. *Slovo i chas – Word and time*, 3, 35–37 [in Ukrainian].

3. Barvinskyi, O. (2010). *Spomyny z moho zhyttia [Memories from my life]*. (Vols. 2). Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].

4. Bezzub, Yu. (2014). Postat Tarasa Shevchenka v kontseptsii ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia Borysa Hrinchenka [The figure of Taras Shevchenko in the concept of Ukrainian national revival by Borys Grinchenko]. *Ukrainoznavchyi almanakh – Ukrainian studies almanac*, 17, 273–277 [in Ukrainian].

5. Hyrych, I. (2013). Problema vizualizatsii temy «Taras Shevchenko i Kyiv yak mistse pam'iaty» [The problem of visualization of the topic «Taras Shevchenko and Kyiv as a place of memory»]. *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsiia, prysviachenoї 85-richchiu Literaturno-memorialnoho budynku-muzeiu Tarasa Shevchenka – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 85th anniversary of the Taras Shevchenko Literary Memorial House-Museum*. (pp. 37–41). Kyiv [in Ukrainian].

6. Yekelchik, S. (2010). *Ukrainofily: svit ukrainskykh patriotiv druhoї polovyny XIX st. [Ukrainophiles: the world of Ukrainian patriots of the second half of the 19th century]*. Kyiv: KIS [in Ukrainian].

7. Yemets, T. M. (2013). Taras Shevchenko yak vyznachalna postat natsionalnoho vidrozhennia [Taras Shevchenko as a defining figure of national revival]. *Ukrainoznavchyi almanakh – Ukrainian studies almanac*, 12, 26–30 [in Ukrainian].

8. Zhytetskyi, I. (1928). Kyivska hromada za 60-tykh rokiv [Kyiv community in the 1960s]. *Ukraina: naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva – Ukraine: bimonthly scientific journal of Ukrainian studies*, 1, 91–125 [in Ukrainian].

9. Katrenko, A. M., & Katrenko Ya. A. (2003). *Natsionalno-kulturna ta politychna diialnist Kyivskoi*

hromady (60–90-ti roky XIX st.) [National, cultural and political activity of the Kyiv community (60s-90s of the 19th century)]. Kyiv [in Ukrainian].

10. Kollard, Yu. (1972). *Spohady yunatskykh dniv. 1897–1906. Ukrainska studentska hromada v Kharkovi i Revoliutsiina Ukrainska partiia (RUP) [Memories of youthful days. 1897–1906. The Ukrainian student community in Kharkiv and the Revolutionary Ukrainian Party (RUP)]*. Toronto: Sribna surma [in Ukrainian].

11. Korotkyi, V. (2015). Sered tvortsiv kultu Shevchenka: uchast Volodymyra Antonovycha u dohliadi za mohyloiu Kobzaria [Among the creators of the Shevchenko cult: the participation of Volodymyr Antonovych in caring for Kobzar's grave]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 46, 40–50 [in Ukrainian].

12. Nahaiko, K. (2020). Do pyttannia vshanuvannia pam'iaty T. Shevchenka Kyivskoiu Ukrainskoiu Hromadoiu [On the issue of honoring the memory of T. Shevchenko by the Kyiv Ukrainian Community]. *Tarasova hora: liudy i podii – Tarasova Gora: people and events*: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference dedicated to the 100th anniversary of the adoption of the resolution by the Council of Ministers of the Ukrainian State on taking the Grave of Taras Shevchenko under state guardianship. (pp. 59–70). Kyiv: Panmediiia [in Ukrainian].

13. Nahaiko, K. (2020). Znachennia postaty T. H. Shevchenka u formuvanni ukrainskoi natsionalnoi idei u seredovyshchi Kyivskoi Hromady [The significance of the figure of T. G. Shevchenko in the formation of the Ukrainian national idea among the Kyiv community]. *IV Vseukrainski Yavornytski Naukovi Chytannia, prysviacheni 165-richchiu vid dnia narodzhennia akademika D. I. Yavornytskoho – IV All-Ukrainian Yavornytskyi academic readings dedicated to the 165th anniversary of the birth of academician D. I. Yavornytskyi*. (pp. 109–111). Dnipro: Lira [in Ukrainian].

14. Nahaiko, K. M. (2021). Vyvchennia vplyvu postaty T. H. Shevchenka na formuvannia ukrainskoi natsionalnoi idei yak naukova problema [The study of the influence of the figure of T. G. Shevchenko on the formation of the Ukrainian national idea as a scientific problem]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian history*, 44, 45–57 [in Ukrainian].

15. Nahaiko, K. M. (2020). Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu rusi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Kyiv Community in the Ukrainian national movement of the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Candidate's thesis*. Pereiaslav [in Ukrainian].

16. Nahaiko, K. (2021). Taras Shevchenko ta Kyivska Hromada: do pyttannia formuvannia ukrainskoi natsionalnoi idei (kinets 1850-ykh rr. – pochatok XX st.) [Taras Shevchenko and the Kyiv Community: to the question of the formation of the Ukrainian national idea (the end of the 1850s – the beginning of the 20th century)]. *Tarasova hora: liudy i podii – Tarasova Gora: people and events*:

Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference for the 160th anniversary of Taras Shevchenko's return to Ukraine. (pp. 38–45). Kyiv: Panmediiia [in Ukrainian].

17. Nahaiko, K. M. (2016). «Batko ukrainskoi natsii»: T. H. Shevchenko ta Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu vidrodzhenni [«The Father of the Ukrainian Nation»: T. G. Shevchenko and the Kyiv Community in the Ukrainian National Revival]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zb. nauk. st. – Scientific notes on Ukrainian history: coll. of science art.*, 40, 130–138 [in Ukrainian].

18. Nahaiko, K. M. (2018). Kyivska Ukrainska Hromada ta universytet Sviatoho Volodymyra: fabula natsionalnoho samoviyavu [Kyiv Ukrainian Community and St. Volodymyr University: a story of national self-expression]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 2 (137), 13–20 [in Ukrainian].

19. O'Konnor-Vilenska, V. (1936). *Lysenky y Starytskyi [Lysenky and Starytskyi]*. Lviv [in Ukrainian].

20. Paliienko, M. H. (2005). «Kievskaya starina» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [«Kievskaya starina» in public and scientific life of Ukraine (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

21. Panchenko, V. (2009). *Nebo Levka Matsiievycha: narys [Levko Matsievich's sky: an essay]*. Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY [in Ukrainian].

22. Pobirchenko, N. S. (2000). *Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u druhi polovyni XIX – na pochatku XX stolittia (u dvokh knyhakh). Knyha I: Kyivska hromada [Pedagogical and educational activities of Ukrainian Communities in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century (in two books). Book I: Kyiv community]*. Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].

23. Svitlenko, S. I. (2014). Postat T. H. Shevchenka v diialnosti B. D. Hrinchenka na Katerynoslavshchyni [The figure of T. G. Shevchenko in the activities of B. D. Grinchenko in the Ekaterinoslav region]. *Prydniprov'ia: istoriko-kraieznavchi doslidzhennia – Dnieper region: historical and local studies*, 12, 76–84 [in Ukrainian].

24. Svitlenko, S. I. (2014). Postat T. H. Shevchenka v diialnosti ukrainskykh hromad i hurtkiv Naddniproanshchyny 70–80-kh rr. XIX st. [The figure of T. G. Shevchenko in the activities of Ukrainian communities and circles of the Dnipro region in the 70s and 80s of the 19th century]. *Naddnpirianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postaty – Trans-Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures*, 12, 51–70 [in Ukrainian].

25. Svitlenko, S. I. (2011). Postat T. H. Shevchenka u zhytti ta diialnosti Ye. Kh. Chykalenka [The figure of T. G. Shevchenko in the life and activities of E. Kh. Chikalenko]. *Naddnpirianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postaty – Trans-Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures*, 9, 45–53 [in Ukrainian].

26. Svitlenko, S. I. (2013). Postat T. H. Shevchenka u tvorchii spadshchyni M. P. Drahomanova [The figure of T. G. Shevchenko in the creative heritage of M. P. Drahomanov]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of political history of Ukraine*, 8, 4–14 [in Ukrainian].
27. Svitlenko, S. I. (2014). Postat T. H. Shevchenka u tvorchii spadshchyni M. P. Drahomanova. (Zakinchennia) [The figure of T. G. Shevchenko in the creative heritage of M. P. Drahomanov. (End)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of political history of Ukraine*, 9, 17–26 [in Ukrainian].
28. Skorulska, R. (2015). *Mykola Lysenko. Dni i roky* [Mykola Lysenko. Days and years]. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
29. Starytska-Cherniakhivska, L. (2003). Spohady pro M. V. Lysenka [Memories of M. V. Lysenko]. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv: u 2-kh t. – Mykola Lysenko in the memories of contemporaries: in 2 vols.* (Vols. 1), (pp. 231–245) [in Ukrainian].
30. Tuchapskyi, P. L. (1923). *Yz perezhytoho (90-e hody)* [From the experience (90s)]. Moskva [in Russian].
31. Chykalenko, Ye. Kh. (2003). *Spohady (1861–1907)* [Memoirs (1861–1907)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Нагайко Катерина Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.

Nahaiko Kateryna, Candidate of Historical Sciences (PhD), Senior Researcher of the Taras Shevchenko Testament Museum, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4560-6060>

E-mail: caterina.nahaiko@ukr.net

Одержано 13. 10. 2021